

УДК 271.222(470+571):[94(477) «185/186»:329.91]
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/63-2-2>

Олександр МАРЄЄВ,
orcid.org/0000-0002-8643-6360
аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) oymareiev@gmail.com

СОЦІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1861–1874): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Мета статті здійснити історіографічний огляд, з'ясувати стан наукової розробки проблеми в процесі дослідження історії православної церкви (ПЦ) в Україні епохи ліберальних реформ 1861–1874 років. Очікувана наукова новизна полягає у здійсненні комплексного аналізу суспільної діяльності ПЦ в третій чверті XIX ст. вперше в історіографії. Запропоновано та охарактеризовано концептуальні підходи до історіографічного висвітлення проблеми: державницька, буржуазно-ліберальна, українська церковно-православна концепції. Представлено періодизацію основних досліджень, окреслені імперським, радянським й сучасним періодом, які характеризуються різними підходами до теми, різним ступенем об'єктивності, ідеологізації та документальної аргументованості аналітичних узагальнень. Особливу увагу приділено історикам XIX–XXI ст., виконаний стислий історіографічний аналіз їх ключових наукових праць. Історіографія імперської доби акумулює значний фактологічний матеріал, домінує публіцистичний характер праць. Радянський період, загалом характеризувалася явним ідеологічним підходом до вивчення історії православної церкви. У часи незалежності України дослідники звертаються до проблем адміністративно-територіальної структури єпархій, парафіяльного духовенства та їх матеріального забезпечення, функціонування церковних інституцій, взаємовідносин церкви та держави, парафіян та кліру. З'ясовано стан наукової розробки проблеми, характер дає підстави стверджувати, що ця проблема вивчається дослідниками, починаючи з середини XIX століття. І, попри досягнення у царині наукового аналізу ролі православної церкви в проведенні реформ 1861–1874 рр., участі ПЦ в освітньому процесі т. ін., залишається потреба в комплексному аналізі зазначеної теми. Період 1861–1874 рр. фактично є малодосліджений в історії православної церкви в Україні. Натомість наявна джерельна база, у тому числі й архівна, є надзвичайно багатою і дозволяє в теперішній час ґрунтовно розкрити тему.

Ключові слова: історіографія, концептуальні підходи, класифікація, періодизація, дослідження, православна церква.

Oleksandr MAREIEV,
orcid.org/0000-0002-8643-6360
Graduate student at the Department of World History
Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine) oymareiev@gmail.com

SOCIAL AND NATIONAL ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE (1861–1874): HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW

The purpose of the article is to carry out a historiographical review, to find out the state of scientific development of the problem in the process of researching the history of the Orthodox Church (OC) in Ukraine during the era of liberal reforms of 1861–1874. The expected scientific novelty consists in the implementation of a comprehensive analysis of the social activity of the OC in the third quarter of the XIX century. For the first time in historiography. Conceptual approaches to the historiographical coverage of the problem are proposed and characterized: statist, bourgeois-liberal, and Ukrainian church-orthodox concepts. The periodization of the main studies is presented, outlined by the imperial, soviet and modern periods, which are characterized by different approaches to the topic, different degrees of objectivity, idealization and documentary argumentation of analytical generalizations. Special attention is paid to historians of the XIX–XXI centuries, a brief historiographical analysis of their key scientific works is performed. The historiography of the imperial era accumulates significant factual material, the journalistic nature of the works dominates. The soviet period, in general, was characterized by a clear ideological approach to the study of the history of the Orthodox Church. At the time of Ukraine's independence, researchers addressed the problems of the administrative-territorial structure of dioceses, parish clergy and their material support, the functioning of church institutions, the relationship between the church and the state, parishioners and the clergy. The state of scientific development of the problem has been clarified, the nature of which gives reason to claim that this problem has been studied by researchers since the middle of the XIX century. And, despite the achievements in the field of scientific analysis of the role of the Orthodox Church in carrying out the reforms of 1861–1874, the participation of the Orthodox Church in the educational process, etc., there remains a need for a comprehensive analysis of the mentioned topic.

The period 186–1874 is actually little studied in the history of the Orthodox Church in Ukraine. On the other hand, the available source base, including archival, is extremely rich and allows for a thorough disclosure of the topic at the present time.

Key words: *historiography, conceptual approach, classification, periodization, study, orthodox church.*

Постановка проблеми. Історіографія православної церкви в Україні 1861–1874 рр., орієнтована, загалом на загальноімперський географічний простір, регіональних досліджень в масштабах православних єпархій України обмаль, а третя чверть XIX ст. і дотеперішнього часу залишається де-факто недослідженим етапом в історії православної церкви в Україні, що стримує висвітлення її цілісної картини. Сьогодні, дослідниками історії церкви запропоновано окреслювати розвиток історіографії в трьох етапах: 1) XIX ст. – кінець 20-х рр. XX ст.; 2) кінець 20-х – кінець 80-х рр. XX ст.; 3) з кінця 1980-х рр. до сьогодні (Лиман, 2004: 3). Звичайно, така класифікація є умовною, вона може бути звужена чи розширена в часових рамках, або сформована за працями, в яких основна увага була приділена різноманітним аспектам церковної історії на теренах України.

Аналіз досліджень дозволяє виділити концептуальні підходи до висвітлення проблеми.

Перша – офіційна (державницька) триєдиноросійська концепція. До епохи Великих реформ склався союз верховної влади й Церкви. Взаємозалежність церкви й держави в Росії визначала й національну ідею, яка була відображена в формулі Міністра народної освіти С. Уварова: «Православ'я, Самодержавство, Народність» (Уваров, 2016: 489). Ці три стовпи Російської імперії мали консолідувати країну, сприяти культурному збагаченню «руської нації», її так званих «великоруської, малоруської та білоруської складових». Спільна для них російська православна церква повинна була ідеологічно, на віросповідному, духовному рівнях забезпечувати їх єдність та протидіяти будь-яким сепаратистським або націоналістичним тенденціям. Церква повинна була освячувати політику імператорського дому. Православна церква в Україні розглядалася тільки в контексті історії російської православної церкви (РПЦ) та, відповідно, російської державності. До зазначеного концептуального напрямку тяжіла більшість не тільки дореволюційних, а й сучасних російських дослідників. По суті, її сповідувала й переважна частина радянських науковців, з тією різницею, що історіографія розглядала церкву як «архаїчний релігійний пережиток», з яким влада вела непримиренну боротьбу. В працях демонструвалася яскраво виражена ідеологічна спрямованість щодо оцінки ролі церкви в житті суспіль-

ства (С. Єлагін, С. Татіщев) (Єлагін, 1881: 181), (Татіщев, 1903: 538).

Друга – буржуазно-ліберальна концепція. Прибічники другої концепції у своїх працях піддавали критиці позицію РПЦ щодо схвалення політики держави. Вони вважали, що реформи, провідником яких виступає церква є непослідовними, половинчастими й незавершеними, політику спрямовану на відмову від безоплатного розподілу землі між селянством – помилковою, тим паче, що без змін залишався статус нижньої ланки духовенства (П. Знаменський, М. Нікольський) (Знаменський, 1996: 474), (Нікольський, 1861: 24–28).

Третя – українська церковно-православна концепція. Бере свій початок з XIX ст., головним її осередком виступає Київська Духовна Академія, яка навколо себе гуртує інші наукові установи, зокрема це Археографічна комісія, Історичне товариство ім. Нестора-Літописця, гурток «Київської старовини», а згодом Українське наукове товариство (УНТ). Саме завдяки їй починає генезу та піднесення українська школа історії церкви, що ґрунтувалася на визнанні об'єктивності існування українського православ'я та закономірності його інституційного відновлення. Характерною особливістю церковно-історичної науки цього періоду було монографічне дослідження певних періодів історії української православної церкви. Джерельні праці істориків церкви, професорів академії стали поштовхом для дальшого розвитку української церковної історіографії. Її послідовниками стали, зокрема українські історики дореволюційного часу, наукові діячі української діаспори, переважна частина сучасних вітчизняних дослідників (В. Антонович, Г. Надтока) (Антонович, 1995: 510–524), (Надтока, 2018: 208).

Мета статті – здійснити історіографічний огляд, з'ясувати стан наукової розробки проблеми в процесі дослідження історії православної церкви в Україні 1861–1874 років.

Виклад основного матеріалу. Серед перших авторів, які звертались до церковної історії, був великий відсоток духовних осіб, що активно бралися за написання історії своїх храмів і монастирів. Це можна пояснити природним професійним інтересом до тієї сфери, в якій працювали самі апологети віри, можливо, користуватися матеріалами для дослідження, заохоченням від єпархіального керів-

ництва. Важливим провідником їх ідей стало створене в 1839 р. Одеське товариство історії і старожитностей (ОТІС), що виникало за сприятливих соціокультурних умов, які склалися на теренах України та відобразило одну з тенденцій розвитку історичної науки в Російській імперії – процес її інституціоналізації (Лиман, 2004: 4). Важливим напрямом наукового товариства стало вивчення церковної історії. Багато хто з духовних осіб мав одну або декілька публікацій в журнальному виданні «Записки ОТІС», інші були активними членами товариства й досліджували різні аспекти церковного минулого. На його сторінках були опубліковані дослідження К. Оранського (Оранський, 1848: 829–834), Ф. Лялікова інших науковців і аматорів, які висвітлювали переважно факти біографій яскравих постатей, історію окремих храмів і монастирів, деякі помітні події релігійної історії. До початку 1860-х рр. «Записки» ОТІС залишались єдиним друкованим органом, навколо якого гуртувались південноукраїнські дослідники місцевої церковної історії. Пізніше «Великі реформи» 1861–1874 рр. XIX ст. та важливі для церкви процеси підштовхнули духовне відомство до пошуку більш ефективних форм взаємодії з місцевим духовенством (Пилипенко, 2017: 205–214).

Світська література, що стосувалася історії церкви, з'являється лише в середині XIX ст. Різним аспектам проблеми присвячені, зокрема, окремі розділи в історико-церковних працях. Фактично історія православної церкви в Україні ще тільки починала розроблятися в науковому середовищі. Окремі її епізоди розглядалися як у тодішній російській, так і в українській історіографії. Характерною особливістю наукових праць того часу було те, що ПЦ в Україні розглядалася тільки в контексті історії російської православної церкви та відповідно, російської державності. Частково це питання займало і польську історіографію, котру все ж таки більше турбували суспільно-політичний вплив і діяльність церкви на землях Речі Посполитої, ніж будь-які інші аспекти історії православної церкви. Саме в цей час у м. Лейпциг в 1858 р. опубліковано колективну працю І. Белюстіна та Д. Ростиславова «Опис сільського духовенства (Описание сельского духовенства)» (Белюстін, 1858: 167), (Ростиславов, 866: 692). Автори відкрито заявили про жалюгідне становище парафіяльного духовенства, тим самим актуалізувавши питання про необхідність рішучих змін в цьому напрямку. Характеризуючи матеріальне становище сільських парафіяльних причтів, порівнюючи умови життя білого та чорного духовенства в Російській імперії, вони наголошували на потребі скорішого проведення реформ.

З початком епохи ліберальних реформ 60-х рр. XIX ст., починається новий етап розвитку в історіографії досліджень історії церкви в Україні. Цей період пов'язаний з такими відомими іменами, як: В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський.

Зокрема, В. Антонович дослідив та опублікував матеріали пов'язані з Луцькою єпархією (Луцька унійна єпархія або Луцько-Острозька). Зокрема, її функціонування за часів переяславського єпископа К. Шумлянського, але вагомим є розгляд автором політики та нормативно-правових актів Речі Посполитої. Автор зупиняється на характеристичні відносини між православними та греко-католиками (Антонович, 1995: 524). Своєю чергою М. Грушевський намагався максимально переконливо показати вплив релігії на суспільне життя усього суспільства. На жаль, як і багатьом ученим тієї епохи, йому довелося працювати в умовах функціонування імперської авторитарної політичної системи. Проте його погляди на історію церкви еволюціонували не в залежності від чинної політично правлячої кон'юнктури, а від накопичення інформації та української патріотичної ідеї. Пізніше, саме цей фактор буде суттєво впливати на стан уявлень та знань стосовно історії церкви в Україні (Грушевський, 1994: 553–557). В 1868 р. публікується праця представника сільського духовенства священнослужителя Г. Молчанова «Про покращення побуту православного духовенства (Об улучшении быта православного духовенства)». Де автор піддає критиці історичної практики наділення верстви духовенства землею. На його думку, землеволодіння та землекористування православної церкви виступає фактором деградації та несе негативну роль, бо приводить до занепаду авторитету церкви серед всіх прошарків населення. Саме через критичне ставлення на основі наведених вище згаданих авторів до умов діяльності духовенства, спричинило жваві дискусії в різних за категорією періодичних виданнях та збірниках (Молчанов, 1868: 14).

Вже в другій половині XIX ст. з'являються праці довідкового характеру. Так, матеріали про розподіл єпархій за класами, розмірами матеріального забезпечення архієрейських кафедр та описами їх очільників був представлений в праці очільника бібліотеки Святішого правлячого синоду (Св. Синод) М. Григоровича (1866: 230). Обов'язково маємо згадати тритомну працю В. Зверинського, що наводить дані про функціонування або закриті монастирі в імперії, особливо цінним для нас є матеріали останнього тому, в якому приставлені дані дев'яти єпархій розташованих на історичних українських землях.

Також, сюди можна віднести, схожу за тематикою працю на основі статистичних даних щодо землеволодіння церков та монастирів єпархій в Україні, яка була видана М. Любинецьким, він дослідив й висвітлив особливості організації монастирського господарства єпархій та зробив висновки про їх позитивні впливи на організацію та техніку господарства простих селян (Зверинський, 1890: 300). Широкий спектр проблем розглянуто працях Гермогена «Таврійська єпархія (Таврическая епархия)», яка містить детальну інформацію про майновий стан чоловічих та жіночих монастирів єпархії. Виклад інформації з «перших рук» глави єпархії додає цінності цьому матеріалу. Інший представник духовенства, протоієрей М. Родіонов, окрім створення самостійної єпархії, залишив описи та інформацію про зовнішній вигляд кримських монастирів, скитів, кіновій (Родіонов, 1872: 270).

Цінними для нашого дослідження з мети спростувати з наукової позиції міфи та штампи імперської пропаганди нашого ворога є роздуми московського митрополита Філарета про матеріальне забезпечення духовенства та ставлення до плати за треби, яка є законною у всіх християнських віросповіданнях та відмовлятися від якої не варто. Він констатував, що складно визначити мінімальний середній рівень жалування саме селянського кліру, тому буде завжди важко говорити про його матеріальну забезпеченість (Мельгунов, 1911: 171). Важливо, що в імперську добу статус нижньої ланки духовенства був «особливим» й суттєво відрізнявся від верхньої «статусної» ланки святителів. Священники й нижчий клір в основному «утримувалися від вівтаря», тобто коштом за треби: хрещення, вінчання та інші обряди. Сільське духовенство мало невеликі земельні наділи. Спосіб життя сільського священника мало відрізнявся від життя звичайних селян. Багато священників самі обробляли землю, терпіли приниження й образи від поміщиків та чиновників. Монастирі займалися благодійництвом, влаштовували для прочан безоплатні обіди, по можливості розміщували на нічліг. При деяких обителях існували невеликі лікарні, богадільні для убогих та похилих, школи. Кошти на їх утримання надходили, у тому числі й від багатьох жертводавців (поміщиків, купців, фабрикантів). Таким чином, церква, отримуючи кошти від багатих і передаючи їх бідним, пом'якувала суспільні суперечності. Саме на православне духовенство державою було покладено функції роз'яснювання реформаторських

положень 1861–1874 рр.¹ Олександра II, їх пропаганди, нейтралізації можливого селянського опору владі².

В 70-х р. XIX ст. були опубліковані наукові дослідження Д. Ростиславова та М. Єлагіна. Дослідник М. Єлагін висловлював думку відносно духовенства, що воно цілком відповідала офіційному курсу держави та цілковито виконувала завдання які покладали на церкву. Фактично його думки дублювали опозицію правлячих кіл та були в дусі офіційної політики яку проголошував оберпрокурор Св. Синоду К. Победоносцев. Натомість публіцист, професор Санкт-Петербурзької Духовної академії Д. Ростиславов досить скептично ставився до дискусії в суспільстві про бідність представників духовного стану. Він одним із перших звернув увагу на активну господарську діяльність церков і монастирів та зробив спробу визначити джерела доходів монастирів та чернецтва загалом. В результаті їх аналізу автор дійшов висновку про те, що більша частина монастирів мала величезні багатства, що негативно впливало на духовне життя мешканців, а джерела доходів завжди були таємницею Св. Синоду та замовчувалися. Недоліком вказаної праці є відсутність статистичних даних про монастирі Південної України (Ростиславов, 1876: 396). Інший історик церкви – професор Казанської духовної академії П. Знаменський у своїй праці «Історія Російської Церкви (История Русской Церкви)» одним із перших відійшов від ідей позитивізму, намагаючись від опису історичних фактів перейти до бачення внутрішнього зв'язку між подіями та явищами. Він уперше проаналізував політику держави відносно церкви, її намагання змістити акценти матеріального забезпечення з державного на парафіяльне та земське; як самопомогу в цьому питанні розглядав створення РПЦ власних свічних єпархіальних заводів. Проте, П. Знаменський, аналізуючи становище православного духовенства, зазначав, що воно набуло статусу державного чиновництва. Крім того, духовенство саме віддаляло себе від суспільства, слідуючи негласному праву успадкування церковних посад (Знаменський, 1996: 842).

Важливим доробком стали праці М. Руновського та О. Папкова, які наголошували на тому, що ставлення державної влади до духовенства сприяло його замкнутості та відстороненню від

¹ Российский государственный исторический архив г. Санкт-Петербург (РГИА) – Ф. 832. Филарет, митрополит Московский – Оп. 1. – Д. 46. Телеграммы Панина, Св. Филарету (Дроздову), 1861 – 1863 гг. – 1863 г. – Л. 6–38.

² РГИА – Ф. 832. Филарет, митрополит Московский – Оп. 1. – Д. 52. Телеграммы высокопоставленных лиц к Митрополиту Филарету, 1861 – 1867 гг. – 1867 г. – Л. 28–34.

пастви, наділяло його функціями та повноваженнями чиновника, а не особи духовного звання. Піднята науковцями дискусія знайшла відображення в праці Є. Голубинського, він своєю чергою, критично ставився до змін, які ініціювала влада, і вважав доцільним, щоб особа духовного звання в першу чергу була наставником для людей, а не розв'язувала проблеми свого матеріального становища (Голубинський, 1906: 23).

Вже під кінець ліберального періоду, увагу науковців почала привертати проблема церковного та монастирського землеволодіння. З'явилися праці на основі залучення загальнодержавної статистики. Вони характеризуються не лише широким колом використаних джерел, а й високим ступенем їх критичного та наукового аналізу. Саме В. Мілютін у праці «Про нерухоме майно духовенства в Росії (О недвижимых имуществах духовенства в России)» вперше наголосив на тому, що церковна власність є одним із головних видів власності в державі взагалі, але церковне майно ще не стало предметом спеціального дослідження (Мілютін, 1862: 157). Наукова праця В. Святловського актуалізувала питання про масштаби церковної власності, її частку в загальній земельній власності країни. В цьому ж ключі, але з використанням регіонального аспекту, виділяється праця А. Логінова, в якій проаналізовано особливості господарської діяльності на церковних землях Олександрівського повіту Катеринославської губернії, відзначено розвиток оренди на цих землях (Логінов, 1905: 107). Наприкінці XIX – на початку XX ст. істориками активно починає досліджуватися розвиток духовної освіти в країні. Особливий інтерес для вивчення викликає історія, етапи, специфіка освітніх процесів. Свої візії на проблематику досліджуваної теми, репрезентують в наукових працях Б. Тітлінов, Ф. Благовидов (Благовидов, 1891: 378).

Загалом, історіографія імперської доби змогла акумулювати значний фактологічний матеріал, що є її очевидним позитивним моментом. Водночас до негативних недоліків цього періоду необхідно віднести домінування публіцистичного характеру праць (авторами були переважно представники духовного стану, які виносили на обговорення проблеми, що турбували тогочасне суспільство), поширення імперської концепції захисту панівного статусу православної церкви.

У 20-х – 30-х рр. XX ст. вивчення історії ПЦ в Україні 1861–1874 рр. перебувало під впливом радянської загальнодержавної політики та атеїстичних поглядів партійно-державного керівництва. Відповідно, в працях демонструвалася іде-

ологічна спрямованість щодо оцінки ролі церкви в житті суспільства. Радянська історіографія розглядала церкву як «архаїчний релігійний пережиток», ворога просвіти з яким влада вела непримиренну боротьбу (Грекулов, 1969: 192).

Серед низки критичних праць періоду 20-х – 30-х рр. XX ст. необхідно виділити праці М. Нікольського, видані вперше в 1931 р., в яких автор наголошував на паразитарних рисах церковної економіки, що найбільш чітко прослідковувалися вже з другої половини XIX ст. Водночас його монографія стала історіографічним здобутком, «фундаментом» на який спиралися всі інші дослідники радянського періоду. В ній вперше визначено основні джерела доходів церков та монастирів, білого та чорного духовенства, простого кліру та верхівки єпархіального керівництва з використанням великого масиву джерел, а саме: звітів обер-прокурорів, кошторисів прибутків та видатків духовного відомства т. ін. (Нікольський, 1985: 448).

Інтерес до церковної історії відроджується у 60–70-х роках XX ст. Виходить ряд монографій і колективних праць, в яких аналізується становище Російської Православної Церкви у період «великих реформ», але в межах партійної ідеології. Виходять праці Є. Грекулова, І. Будовніца. Перша з них присвячена історії монастирських господарств XIV–XVII ст., друга – економічному та політичному становищу РПЦ у державі, державно-церковним відносинам, зростанню антицерковного руху, негативному ставленню та «відвернення» народу від церкви та релігії. У 80-х рр. XX ст. виходить колективна монографія «Російське православ'я: віхи історії (Русское православие: вехи истории)», в якій розглядалися питання про етапи монастирського землеволодіння та землекористування загалом. Так, на основі залучення архівних матеріалів та статистичних даних із дореволюційних праць, доведено, що центральною господарською ланкою необхідно вважати саме монастирі, які сконцентрували великий земельний масив. До них він відносить і архієрейські дома. Інші церковні одиниці – церкви – землі мали менше. Слушною є думка про безперервне зростання монастирського землеволодіння – від часів Київської Русі до встановлення радянської влади (Будовніц, 1966: 392). У пострадянський період тематика досліджень з історії православної церкви значно розширюється. З'являються нові монографії в яких оцінюється роль державної влади в реформах церкви, аналізується позиція самого духовенства щодо впроваджуваних змін (Римський, 1997: 384).

Таким чином, історіографія історії православної церкви 1861–1874 рр. за радянської доби загалом характеризується чітким ідеологізованим підходом до вивчення історії православ'я. Основну увагу було приділено негативному висвітленню історичної ролі ПЦ й священнослужителів, досліджувалися майнові відносини церкви (наприклад розміри церковних і монастирських землеволодінь). До сильних сторін цього періоду можна віднести використання великої кількості джерел, хоча з них вибиралися ті, що засвідчували негативні сторони духовенства і церковного життя загалом.

Вже за часів незалежності України зростає інтерес до наукових досліджень церковної тематики. Дослідники звернулися до таких питань, як адміністративно-територіальний устрій єпархії, єпархіальне духовенство та його матеріальне забезпечення, функціонування церковних інституцій, взаємовідносини церкви і держави, взаємовідносини парафіян і священнослужителів. З'явилася велика кількість наукових публікацій, серед авторів яких є представники духовенства, що засвідчує інтерес останніх до історії церкви та церковної власності. На жаль, негативним стороною, було те, що більшість досліджень були спрямовані головним чином на вирішення вузьких завдань зі здійснення огляду наукової літератури, а не аналізу історіографічного процесу в Україні.

З 1991 р. почали виходити узагальнюючі колективні релігієзнавчі дослідження. Передусім «Історія релігій в Україні» (у 10 томах, під редакцією А. Колодного, П. Яроцького), третій том якої був присвячений саме історії православ'я в Україні. Поряд з роботами, в яких розкривались тенденції українського національного відродження (В. Ульяновський, Д. Степовик, О. Реєнт, О. Саган), з'явилися й перші праці, присвячені вивченню окремих аспектів історії православної церкви в Україні (Реєнт, 1998: 6–7), (Саган, 2019: 103).

Історія православних монастирів була піддана аналізу в роботах В. Клімова, О. Крижанівського (Крижанівський, 1994: 336), К. Крайнього, С. Кіллеса окремі процеси інституційного розвитку православної церкви в Україні – в дослідженнях А. Полонського, В. Силантьєва, Н. Шип (Шип, 1997: 18) Н. Стоколос, О. Ігнатуші (Ігнатуша, 2004: 336).

Регіональні особливості діяльності православного духовенства в Україні, включаючи Волинь, Поділля, Холмщину, Підляшшя, Надросся тощо віднаходимо в дослідженнях А. Зінченка, А. Качора, В. Слободяна, В. Перерви, П. Олійника, С. Жилюка. Їм вдалося, зокрема, з'ясувати особливості розвитку прозелітизму основних сектантських течій в Україні (Жилюк, 2010: 228), (Перерва, 2004: 152–160).

На особливу увагу заслуговують бібліографічні покажчики джерел з історії церкви Херсонської єпархії, а також огляд Пам'ятних книжок губернії, створені колективом авторів Херсону та Одеси. Цінними для нашого дослідження є спільні праці архівістів та краєзнавців. Альманах «Сповідь на Голгофі» складається з документальних нарисів, спогадів, списків репресованих духовних осіб краю, серед яких маємо докладну інформацію про Корсунський, Благовіщенський, Григоріє-Бізюківський монастирі. Крім того, важливим доповненням історіографічної бази дослідження є матеріали релігійних періодичних видань, що стали нововведенням другої половини XIX ст. Широкий спектр тем, котрі виносились на розгляд, демонстрували різні аспекти тогочасного життя православного духовенства.

Висновки. Проаналізувавши частину наявної наукової літератури, можна стверджувати, історіографія соціального та національного аспектів діяльності православної церкви в Україні 1861–1874 рр., зорієнтована загалом на загальноімперський географічний простір, вона відкриває значні можливості для регіональних досліджень, у т. ч. в масштабах православних єпархій України. Це тим більше важливо, бо хоча існує значний масив літератури узагальнюючого характеру з історіографії досліджуваної проблеми, проте спеціальних історіографічних праць видано дуже мало, третя чверть XIX ст. залишається де-факто недослідженим етапом в історії православної церкви в Україні, що стримує формування її цілісної картини та негативно впливає на загальний стан розвитку науки. Період 1861–1874 рр. фактично є «білою плямою» з історії церкви в Україні, дослідження перебуває на початковій, але конструктивній стадії та потребує подальшої комплексної роботи. Натомість наявна джерельна база, у тому числі й архівна, є надзвичайно багатою і дозволяє в теперішній час ґрунтовно розкрити тему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст. Київ, 1995. 524 с.
2. Белюстин И. Описание сельского духовенства. Русский заграничный сборник. Paris : Franck A., 1858. 167 с.
3. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. Казань: Тип. Императорского университета, 1891. 374 с.
4. Будовниц И. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV–XVII вв. Москва : Наука, 1966. 392 с.
5. Голубинский Е. К вопросу о церковной реформе. Москва, 1906. 23 с.
6. Грекулов Е. Православная церковь – враг просвещения. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 192 с.
7. Григорович Н. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1866 гг.): исторические записки. СПб.: Тип. Синода, 1866. 230 с.
8. Грушевський М. Духовна Україна (Збірка творів). Київ, 1994. 557 с.
9. Елагин Н. Белое духовенство и его «интересы». СПб : Тип. Голике Р., 1881. 181 с.
10. Жилюк С. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.) : монографія. Острог : Вид-во НаУОА, 2010. 228 с.
11. Знаменский П. История Русской Церкви. Серия «Материалы по истории церкви». Кн. 10. Москва : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. 474 с.
12. Ігнатюша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя, 2004. 40 с.
13. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя : РА, 2004. 400 с.
14. Мельгунов С. Митрополит Филарет – деятель крестьянской реформы. Москва: Изд. Сытина И., 1911. 171 с.
15. Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России. Москва : Тип. Университета, 1862. 571 с.
16. Молчанов, священник. Об улучшении быта православного духовенства. Москва: Тип. Нейбюргер М., 1868. 14 с.
17. Надтока Г., Горпинченко І. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія. За ред. Надтоки Г. Київ, 2018. 208 с.
18. Никольский Н. История русской церкви [3-е изд.]. Москва : Политиздат, 1985. 448 с.
19. Оранский К. Ново-Московский Свято-Троицкий собор. Одесса : ЗООИД, 1848. Т. II. 832 с.
20. Перерва В. Православне Надросья у XIX ст. Біла Церква, 2004. – Вип. 12. – С. 152–160.
21. Пилипенко О. Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII – XIX ст. Сіверянський літопис. 2017. С. 205–214.
22. РГИА – Ф. 832. Филарет, митрополит Московский – Оп. 1. – Д. 52. Телеграммы высокопоставленных лиц к Митрополиту Филарету, 1861 – 1867 гг. – 1867 г. – Л. 28–34.
23. Реєнт О. Релігійний чинник у формуванні української нації. Історія України. 1998. – №7. – С. 6–7.
24. Римский С. Российская православная церковь в XIX веке. Ростов-на-Дону : записки ДЮИ , 1997. 384 с.
25. Родионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. Симферополь : Тип. Спири, 1872. 270 с.
26. Российский государственный исторический архив г. Санкт-Петербург (РГИА) – Ф. 832. Филарет, митрополит Московский – Оп. 1. – Д. 46. Телеграммы Панина, Св. Филарету (Дроздову), 1861 – 1863 гг. – 1863 г. – Л. 6–38.
27. Ростиславов Д. О православном белом и черном духовенстве в России. Лейпциг, 1866. 692 с.
28. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; Київське Богоявленське Ставропігійне Братство. Київ, 2019. 103 с.
29. Татищев С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. СПб : Тип. Суворина А., 1903. 538 с.
30. Уваров С. Православие. Самодержавие. Народность. Москва : Эксмо, 2016. 489 с.
31. Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки). Київ, 1997. 18 с.

REFERENCES

1. Antonovich V. (1995) Ocherk sostoyaniya pravoslavnoy tserkvi v Yugo-Zapadnoy Rossii s polovinyi XVII do kontsa XVIII st [Essay on the state of the Orthodox Church in Southwestern Russia from the middle of the XVII to the end of the XVIII century]. Kyiv, 524 s. [in Ukrainian].
2. Belyustin I. (1859) Opisanie selskogo duhovenstva. Russkiy zagranichnyiy sbornik [Description of the rural clergy. Russian foreign collection]. Paris : Franck A., 167 s. [in Russian].
3. Blagovidov F. (1891) Deyatelnost russkogo duhovenstva v otnoshenii k narodnomu obrazovaniyu v tsarstvovanie Aleksandra II [Activities of the Russian clergy in relation to public education in the reign of Emperor Alexander II: master's thesis]. Kazan: Tip. Imperatorskogo universiteta, 374 s. [in Russian].
4. Budovnic I. (1966) Monastyiri na Rusi i borba s nimi krestyan v XIV–XVII vv [Monasteries in Rus' and the struggle of peasants against them in the XIV-XVII centuries]. Moskva : Nauka, 392 s. [in Russian].
5. Elagin N. (1881) Beloe duhovenstvo i ego «interesyi» [White clergy and its «interests»]. SPb : Tip. Golike R., 181 s. [in Russian].
6. Golubinskiy E. (1906) K voprosu o tserkovnoy reforme [On the Question of Church Reform]. Moskva, 23 s. [in Russian].

7. Grekulov E. (1962) Pravoslavnyaya tserkov – vrag prosvescheniya [The Orthodox Church is the enemy of enlightenment]. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 192 s. [in Russian].
8. Grigorovich N. (1866) Obzor uchrezhdeniya v Rossii arhiereyskikh pravoslavnykh kafedr i sposobov soderzhaniya ih, so vremeni vvedeniya shtatov po duhovnomu vedomstvu (1764–1866 gg.) : istoricheskie zapiski [Overview of the establishment in Russia of Orthodox bishops' departments and ways of maintaining them, since the introduction of states for the spiritual department (1764–1866): historical notes]. SPb. : Tip. Sinoda, 230 s. [in Russian].
9. Grushevskiy M. (1994) Duhovna Ukrayina (Zbirka tvoriv) [Dukhovna Ukraine]. Kyiv, 557 s. [in Ukrainian].
10. Ignatusha O. (2004) Institutsiyniy rozkol pravoslavnoyi tserkvi v Ukrayini: Geneza i harakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.) [The institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and nature (XIX century - 30s of the XX century)]. Zaporizhzhya, 40 s. [in Ukrainian].
11. Liman I. (2004) Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukrayina (1775–1861) [State Church and State Power: Southern Ukraine (1775–1861)]. Zaporizhzhya : RA, 400 s. [in Ukrainian].
12. Melgunov S. (1911) Mitropolit Filaret – deyatel krestyanskoj reformy [Metropolitan Filaret – worker of peasant reform]. Moskva: Izd. Sytina I., 171 s. [in Russian].
13. Milyutin V. (1862) O nedvizhimykh imushchestvah duhovenstva v Rossii [About immovable property of the clergy in Russia]. Moskva : Tip. Universiteta, 571 s. [in Russian].
14. Molchanov, svyaschennik (1868). Ob uluchshenii byita pravoslavnogo duhovenstva [To improve the life of the Orthodox clergy]. Moskva : Tip. Neybyurger M., 14 s. [in Russian].
15. Nadtoka G., Gorpichenko I. (2008) Pravoslavna tserkva v Ukrayini drugoyi polovini XIX stolittya. Istoriografiya. Za red. Nadtoki G. Kyiv, 208 s. [in Ukrainian].
16. Nikolskiy N. (1985) Istoriya russkoj tserkvi [3-izd.] [History of the Russian Church]. Moskva : Politizdat, 448 s. [in Russian].
17. Oranskiy K. (1848) Novo-Moskovskiy Svyato-Troitskiy sobor [New Moscow Holy Trinity Cathedral]. Odessa : ZOOID, T. II. 832 s. [in Ukrainian].
18. Pererva V. (2004) Pravoslavne Nadrossya u XIX st. Bila Tserkva, – Vip. 12. – S. 152–160. [in Ukrainian].
19. Pilipenko O. (2017) Vitchiznyana Istoriografiya Istoriyi pravoslavnoyi tserkvi v Ukrayini u XVII – XIX st [Domestic historiography of the history of the Orthodox Church in Ukraine in the XVII – XIX centuries]. Siverianskiy litopis. S. 205–214. [in Ukrainian].
20. Reient O. (1998) Relihiinyi chynnyk u formuvanni ukraïnskoï natsii [Religious factor in the formation of the Ukrainian nation]. Istoriia Ukrainy. – №7. – S. 6–7. [in Ukrainian].
21. RGIA. F.832. Filaret, Metropolitan of Moscow. Inventory of the archive 1. Case 52. Telegrams of dignitaries to Metropolitan Filaret, 1861 – 1867 – 1867, leaf 28–34. [in Russian].
22. Rimskiy S. (1997) Rossiyskaya pravoslavnyaya tserkov v XIX veke [Russian Orthodox Church in the XIX century]. Rostov-na-Donu : zapiski DYUI, 384 s. [in Russian].
23. Rodionov M. (1872) Statistiko-hronologiko-istoricheskoe opisanie Tavricheskoy eparhii : obschiy i chastnyy obzor [Statistical-chronological-historical description of the Tavricheskoy diocese: general and private overview]. Simferopol : Tip. Spiro, 270 s. [in Russian].
24. Rostislavov D. (1866) O pravoslavnom belom i chernom duhovenstve v Rossii [About the Orthodox white and black clergy in Russia]. Leyptsing, 692 s. [in Russian].
25. Russian State Historical Archive, St. Petersburg (RGIA). F.832. Filaret, Metropolitan of Moscow. Inv. 1. Case 46. Telegrams of Panin, St. Filaret (Drozdov), 1861 – 1863 – 1863, leaf 6–38. [in Russian].
26. Sagan O. (2019) Pravoslavna Tserkva Ukrayini: konstituyuvannya ta perspektivi rozvitku [The Orthodox Church of Ukraine: constitution and development prospects]. Viddilennya religieznavstva institutu filosofiyi Im. G. S. Skovorodi NAN Ukrayini; Kiyivske Bogoyavlenske Stavropigiyne Bratstvo. Kyiv, 103 c. [in Ukrainian].
27. Ship N. (1997) Pravoslavna tserkva u derzhavotvorchoomu protsesi (Vid chasiv Kiyivskoyi Rusi do utvorennya Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki) [The Orthodox Church in the state-building process (From the times of Kyivan Rus to the formation of the Ukrainian People's Republic)]. Kyiv, 18 s. [in Ukrainian].
28. Tatischev S. (1903) Imperator Aleksandr II. Ego zhizn i tsarstvovanie [Emperor Alexander II. His life and reign]. SPB : Tip. Suvorina A., 538 s. [in Russian].
29. Uvarov S. (2016) Pravoslavie. Samoderzhavie. Narodnost [Orthodoxy. Autocracy. Nationality]. Moskva : Eksmo, 489 s. [in Russian].
30. Zhilyuk S. (2010) Religiyna politika tsarizmu na Volini (1793–1917 rr.) : monografiya [Religious policy of tsarism in Volyn (1793–1917): monograph]. Ostrog : Vid-vo NaUOA, 228 s. [in Ukrainian].
31. Znamenskiy P. (1996) Istoriya Russkoj Tserkvi. Seriya «Materialy po istorii tserkvi» [History of the Russian Church. Series «Materials on the History of the Church»]. Kn. 10. Moskva : Krutitskoe patriarshe podvoro, 474 s. [in Russian].